

 <http://orcid.org/0000-0002-1339-3400>

Katarzyna Trzeciak

Uniwersytet Jagielloński

Z genealogii polskiej queerowości

O książce *Dezorientacje. Antologia polskiej
literatury queer*

Abstract

On the Genealogy of Polish Queerness. On *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*

The article is a review of the book *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer* [*Disorientations. Anthology of Polish Queer Literature*] by Alessandro Amenta, Tomasz Kaliściak and Błażej Warkocki, which is the first anthology of Polish queer literature, gathering literary material dating from the 18th century up to the present moment. The reviewer puts particular emphasis on the introductory part of the anthology and poses a few polemical questions around the book's main assumptions.

Słowa kluczowe: queer studies, historia literatury polskiej, seksualność, nienormatywność

Keywords: queer studies, history of Polish literature, sexuality, non-normativity

Badania queerowe na gruncie polskiej humanistyki akademickiej, w tym literaturoznawstwa, mają już swoją historię, a także środowiskową recepcję. Od czasu publikacji pionierskich metodologicznie (a dziś czytanych raczej w perspektywie ewolucji *gender studies*) studiów Germana Ritzla¹ polskiej literaturze systematycznie przybywa queerowych interpretacji², a i sama twórczość literacka coraz częściej mówi głosami przewrotnymi wobec norm tożsamościowych³. To jednak dwie zasadniczo różne tendencje: rekonfiguracje badawcze i przeobrażenia pola literackiego, których obiegi i strategie odbioru bywają osobne i niekiedy względem siebie nieprzepuszczalne⁴. Faktycznym znakiem doraźnego zjednoczenia humanistyki akademickiej i medialnego zainteresowania literacką produkcją okazały się *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, publikacja wydana przez Krytykę Polityczną pod

¹ Dorobek szwajcarskiego sławisty jest ważnym punktem odniesienia dla dzisiejszych badaczy i badaczek, powracających przede wszystkim do pojęcia „niewyraźnego pożądanego” homoseksualnego, charakterystycznego dla literatury modernistycznej. Do tego pojęcia odnoszą się również redaktorzy recenzowanej antologii.

² Znamienne przy tym, że obszernych monografii naukowych doczekały się przede wszystkim wątki męskiej homoseksualności w literaturze polskiej, dominujące w pracach Tomasa Kaliściaka (*Katastrofy odmienców*, Katowice: Wydawnictwo UŚ 2011), Piotra Sobolczyka (*Queerowe subwersje. Polska literatura homotekstualna i zmiana społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2015) czy w książce Błażeja Warkockiego *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności* (Warszawa: Wydawnictwo Sic! 2007). Na ich tle wyróżnia się ujęcie queerowej odmienności zaproponowane przez Izabelę Filipiak w książce o Piotrze Właście – Marii Komornickiej (*Obszary odmienności. Rzecz o Marii Komornickiej*, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria 2006). Z kolei w kontekście literatury najnowszej lukę interpretacyjną w zakresie wątków lesbijskich wypełnia praca interpretacyjna Marty Mikołajczak (*Męskie oko patrzy na lesbijkę... czyli lesbijka oczami autora widziana*, „Młoda Humanistyka” 2019, nr 2, <http://www.humanistyka.com/index.php/MH/article/view/259/229> [dostęp: 4.08.2021]). Warto przy tym pamiętać, że kwestie sytuujące się w polu badawczym *queer studies* (tj. nie tylko seksualność czy performatywność tożsamości płciowej, ale również krytyka społecznych modeli tożsamościowego uznania i wykluczenia) pojawiały się na gruncie polskiego literaturoznawstwa w związku z badaniami genderowymi – zob. np. *Lektury płci. Polskie (kon)teksty*, red. M. Dąbrowski, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa 2008, czy *Lektury inności. Antologia*, red. M. Dąbrowski, R. Pruszczyński, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa 2007.

³ O ile bowiem w 2009 roku można było (za Kingą Dunin) wskazywać na masowość wątków homoseksualnych w ówczesnej polskiej literaturze, którą zaludniali (najczęściej) drugoplanowi bohaterowie: gej albo lesbijka (zob. *Biseksualizm czy kapitalizm? Rozmawiają Kinga Dunin i Igor Stokfiżewski*, „Krytyka Polityczna” 2009, nr 19, s. 84–85), o tyle literatura polska drugiej dekady XXI wieku to już nie tylko narracje z wątkami homoseksualnymi, ale i teksty tematyzujące transpłciowość, niebinarność czy denaturalizujące heteronormatywne reguły społeczne.

⁴ Trudno bowiem wskazać, by którakolwiek z wydanych w ostatnich latach monografii naukowych (poświęconych queerowym interpretacjom tekstów kultury) wywołała szerszy oddźwięk w debacie publicznej, poparty rzetelnymi omówieniami czy wzmiankami w mediach opiniotwórczych.

redakcją Alessandra Amenty, Tomasza Kaliściaka i Błażeja Warkockiego. Dotychczasowy (kilka miesięcy po premierze) odbiór *Dezorientacji* dowiódł już ogromnego zapotrzebowania na takie ujęcie historii polskiej literatury, które uwidacznia jej transgresyjny, nieheteronormatywny charakter; obecny nie tylko w literackich marginaliach, ale przede wszystkim w centrum narodowego kanonu⁵. Istotne również, że omawiane przedsięwzięcie wydawnicze nie jest ani „antologią literatury homoseksualnej”⁶, ani nawet „antologią queerowych pisarzy”. Jak słusznie podkreślił jeden z bardziej wnikliwych recenzentów *Dezorientacji*: „Kwintesencję «inności» stanowi tu bowiem sam tekst, a konkretnie: koncepcja podmiotowości, tożsamości czy też (anty)tożsamości, która z kart danego utworu się wyłania”⁷. A „danych utworów” (przedrukowanych fragmentów polskiej prozy narracyjnej, eseistycznej, tekstów poetyckich, dramatycznych, literatury dokumentu osobistego czy szkiców krytycznoliterackich) jest w *Dezorientacjach* kilkaset, rozpiętych czasowo między osiemnastowiecznymi lirykami Franciszka Karpińskiego a fragmentem sztuki Jolanty Janiczak, wystawionej premierowo w 2018 roku. Pomędzy nimi znajdziemy natomiast utwory trwale wpisane w historię polskiej literatury, tu ujęte jednakże w queerową ramę interpretacyjną, za sprawą której z normatywnych narracji (np. autorstwa Henryka Sienkiewicza) wyłaniają się nie tylko sceny subwersji, ale i retoryka przemocowej władzy nad odmiennością. Znaczenia tej ramy, jak również wynikające z niej klucze lekturowe, redaktorzy omawiają w obszernym i poznawczo wartościowym wstępie, któremu w niniejszej recenzji chciałabym poświęcić najwięcej, także polemicznej uwagi. Jest to bowiem dla polskiej literatury queer, na co zwrócił już uwagę Mateusz Skucha, „pierwsze ujęcie monograficzne, obejmujące przeszło dwieście ostatnich lat”⁸.

W eseju wstępnym, zatytułowanym *Literatura przewrotna*, Amenta, Kaliściak i Warkocki wyjaśniają najistotniejsze chyba założenie publikacji – przyjęcie anglosaskiego określenia „queer” za łącznik zebranych w antologii prze-

⁵ To jeden z częściej wymienianych przez recenzentów i recenzentki autów antologii, szczególnie podkreślany – co zrozumiale – w głównonurtowych mediach liberalnych – zob. np. W. Mrozek, *Autorzy tej książki powinni dostać medal od ministra Głińskiego. Nie dostaną, bo to Polska 2021*, „Gazeta Wyborcza”, <https://wyborcza.pl/7,75410,26885589,autorzy-tej-ksiazki-powinni-dostac-medal-od-ministra-glinskiego.html> [dostęp: 4.08.2021]; R. Lis, *Macie swoich odmieńców*, „Polityka” 2021, nr 10, s. 84 (wersja elektroniczna: <https://www.polityka.pl/tygodnikpolityka/kultura/2106811,1,kawiarnia-literacka-renata-lis.read> [dostęp: 4.08.2021]).

⁶ Co już we wstępie zaznaczają sami redaktorzy tomu – A. Amenta, T. Kaliściak, B. Warkocki, *Literatura przewrotna* [w:] *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. A. Amenta, T. Kaliściak, B. Warkocki, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2021.

⁷ D. Barłowski, *Widmo „inności”*, „Znak” 2021, nr 793, cyt. za wydaniem elektronicznym.

⁸ M. Skucha, *Z ukrycia*, „Dwutygodnik.com” 2021, <https://www.dwutygodnik.com/arttykul/9369-z-ukrycia.html> [dostęp: 4.08.2021].

druków literackich. Przyjęcie to jest bowiem deklaracją poszerzenia literackich artykulacji, umieszczanych w zbiorze nie tyle według klucza tożsamościowego (biografie pisarzy i pisarek), ile przede wszystkim zgodnie z queerową logiką denaturalizowania tożsamościowych i seksualnych dychotomii. Dzięki temu zjawiska tak różne, jak homoseksualność i homofobia, „potrafią wejść ze sobą w interakcję w swej kulturowej ekspresji”⁹, a zróżnicowane czasowo teksty literackie (jak choćby fragmenty *Pana Wołodyjowskiego* Henryka Sienkiewicza, *Wojny polsko-ruskiej pod flagą białą-czerwoną* Doroty Masłowskiej czy przetłumaczone z jidysz neoromantyczne wiersze Szmuela Jakowa Imbera¹⁰) zbliżają się problemami i artykulacjami. Przy czym zbliżenia te respektują historyczną zmienność tożsamościowych klasyfikacji, dzięki czemu w *Dezorientacjach* nie natrafimy na anachronicznie rzutowane w przeszłość kategorie dwudziestowiecznej seksuologii¹¹, trafimy natomiast na krzyżujące się strategie reprezentacji odmienności czy retoryczne sposoby zarządzania nią w normatywnych dyskursach.

Patronką takiego ujęcia jest historyczka literatury i teoretyczka queer, Eve Kosofsky Sedgwick, której studia nad kanonem euroamerykańskiej literatury¹² odsłoniły historyczność homofobii, homoseksualności czy transpłciowości. Queerowa humanistyka spod znaku Sedgwick wyznacza jedną (z dwóch) tradycji, z których wywodzi się koncepcja *Dezorientacji*. Obok perspektywy globalnej drugą zasila dorobek lokalny w postaci serii antologii „Transgresje”, ukazującej się w latach 80. XX wieku z inicjatywy i pod główną redakcją Marii Janion. Ta dwumiejscowość antologii jest wyraźnym znakiem

⁹ A. Amenta, T. Kaliściak, B. Warkocki, *Literatura przewrotna*, s. 3.

¹⁰ Obecność zapomnianego dziś żydowskiego poety i publicysty na łamach *Dezorientacji* jest niezwykle cenna, tym bardziej że – jak w innym miejscu pisał tłumacz Imbera – „homoseksualny wydźwięk wierszy Imbera zniknął poddany aktom autocenzury [...], tworząc wrażenie niedookreśloności genderowej adresata utworów”. A. Stepnowski, *Homeroetyka i autocenzura. Nowe spojrzenie na wczesną twórczość poetycką Szmuela Jankewa Imbera*, „Studia Judaica” 2020, nr 1, s. 113.

¹¹ B. Warkocki, P. Górecki, T. Kaliściak, *Dwumiejscowość*, „Czas Kultury” 2021, nr 8, <https://czaskultury.pl/artukul/dwumiejscowosc/> [dostęp: 4.08.2021]. O trudnościach związanych z aplikowaniem zarówno metodologii spod znaku *queer studies*, jak i esencjonalistycznych pojęć studiów gejowsko-lesbijskich do badań nad literaturą staropolską pisali wcześniej Tomasz Nastulczyk i Piotr Oczko – „Tradycyjni” czy „nowocześni”? *O metodologicznych dylematach współczesnych badaczy staropolszczyzny. Część druga: queer theory oraz gay and lesbian studies*, „Terminus” 2013, z. 3, s. 383–400.

¹² Zwłaszcza *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire* (New York: Columbia University Press 1985) oraz *Epistemology of the Closet* (Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1990), czyli literaturoznawcze analizy, w których Sedgwick sformułowała tezy o kontinuum między tym, co homospołeczne, a tym, co homoseksualne, czyli o wypartej przez kulturę ciągłości między męską więzią społeczną i erotycznym pragnieniem. Analogicznie do Sedgwick postępują redaktorzy *Dezorientacji*, tematyzując bliskość homofobii i homoseksualności.

przełamania dominacji zachodniej teorii queer, nie przez odrzucenie dorobku amerykańskiego literaturoznawstwa, lecz przez wzbogacenie go rodzimą tradycją tak literackich archiwów, jak teoretyczno-metodologicznych rozstrzygnięć. Z tego również względu część wstępna antologii bogata jest w odwołania do historii polskich studiów queerowych: redaktorzy przypominają postacie i teksty formujące słownik dyscypliny, wytyczające jej pole badawcze i wreszcie – wprawiają w ruch historyczne wypowiedzi o „odmienczości”, artykułowane na długo przed ukonstytuowaniem się samej dyscypliny akademickiej.

Równie znaczącym aspektem wstępu jest jego funkcja porządkująca i objaśniająca zebrane w antologii teksty. Takie objaśnienia są niezbędne, gdyż zawartość tomu obejmuje ponad dwustuletnią historię literatury polskiej (od końca XVIII wieku po rok 2018), ułożoną w porządku (jednocześnie) chronologicznym i problemowym, podzieloną na cztery części, wyznaczone parametrami historyczno-politycznymi: „*Sercem bliscy*” (do roku 1918), „*Sztuka przewrotna*” (1918–1945), „*Nawet milczenie / miało być przemilczane*” (1945–1989) oraz „*Koniec barw ochronnych*” (po 1989 roku). Chronologiczny układ antologizowanych tekstów jest niezwykle ryzykowny i potencjalnie awaryjny, łatwo bowiem o domyślną legitymizację normatywnego, przyczynowo-skutkowego porządku, dopuszczającego jedynie postępową, emancypacyjną wizję historii. W kontekście historii nienormatywności budowanie ewolucyjnej narracji wspiera się na esencjalnie potraktowanej tożsamości (przede wszystkim homoseksualnej), co – jak wskazywała Magda Szcześniak – utrwała heteronormatywny porządek „opowiadania historii za pomocą produktywnej osi czasowej i związanych z nią założeń”¹³. Redaktorzy *Dezorientacji* porządkują materiał według znanych już cezur, wyznaczonych przez historię literatury i historię Polski, zachęcają jednak do lektury problemowej, proponując kilka ścieżek interpretacyjnych, ukierunkowanych na przykład na przyjaźń romantyczną, płciową transgresję, antyczne motywy, tradycję lesbiąską czy motywy intertekstualne. Każdy ze szlaków bazuje na migrujących figurach literackich reprezentacji, przez co do pewnego stopnia uchyla się linearnej, progresywnej narracji, otwierając pole konstelacyjnych relacji i zależności między toposami czy intertekstualnymi ikonami. „Do pewnego”, ponieważ porządek historii literatury wyznacza dominantę kompozycyjną każdej ze ścieżek, a podsuwane w nich zagadnienia problemowe rozważane są w diachronicznych ramach. Istotne jednak, że zachęta do czytania problemowego poparta jest wskazówkami przekrojowymi, pokazującymi zjawiska (np. romantyczną przyjaźń) w perspektywie długiego trwania, przez co anachroniczne na pierwszy rzut oka fenomeny opisywane są jako alternatywne wzorce kulturowe relacji emocjonalnych. To znaczący opis, sprawia bowiem, że lektura zebranych w części pierwszej tekstów nie sprowadza się do od-

¹³ M. Szcześniak, *Queerowanie historii, czyli dlaczego współcześni geje nie są niczymi dziećmi*, „Teksty Drugie” 2012, nr 5, s. 210–211.

słaniania niewyraźnej homoseksualności, lecz otwiera pole artykułowania (queerowej z dzisiejszej perspektywy) uczuciowej relacji między mężczyznami, wyraźnie oddzielonej od sfery seksualności i wpisującej się w ramy patriarchalnej kultury. Warto przy tym zaznaczyć, że przyjaźń między kobietami, w antologii reprezentowana przez teksty i osobę Narcyzy Żmichowskiej, miała już znacznie bardziej wywrotowy wobec norm charakter, jej śladów jest więc w „*Sercem bliskich*” znacznie mniej. Ta nieobecność, podobnie zresztą jak i wyraźne dysproporcje między liczbą autorów i autorek w antologii (do 1989 roku jest ona raczej męskocentryczna) powinny stać się dla czytelników i czytelniczek znaczące – mówią wszak nie tyle o lukach w kwerendach, ile raczej o sile męskich głosów, utrwalonych tak we współczesnej im sferze publicznej, jak w kanonie historycznoliterackiej pamięci.

Ze szkicu wstępnego płynie wreszcie niewątpliwa korzyść terminologiczna – redaktorzy sięgają do kluczowych dlań tekstów z historii polskiej literatury, autorstwa Stefana Napierskiego, Tadeusza Boya-Żeleńskiego, Ignacego Fika, by uruchomić dawne definicje: „sztuki przewrotnej” i „literatury mniejszości homoseksualnych”. Istotne w tych przywołaniach okazują się nieoczywiste dla współczesnych czytających tezy – krytyczny wobec mniejszościowej literatury jest marksista Ignacy Fik; z kolei Boy-Żeleński, broniąc „prawdziwej” homoerotyki, piętnował prostytuujących się, „fałszywych” homoseksualistów. Głosy te ujawniają splot czynników historycznie wpływających na sądy o nieheteronormatywności. By je zrozumieć, niezbędne jest odejście od prezentystycznych kwalifikacji i uwzględnienie innych parametrów tożsamości, jak choćby klasowe powiązanie seksualnych mniejszości z dekadencją arystokracją, co – jak u Fika – rzutuje na niechęć do literatury tematyzującej „zбочenia płciowe w formie homoseksualizmu czy miłości lesbijskiej”¹⁴, którą nazywa „literaturą schyłkową”¹⁵, przynależną do klasy i epoki postępujących ku upadkowi.

Literatura queer, jak przedstawiają ją we wstępie redaktorzy *Dezorientacji*, sytuuje się pomiędzy przewrotnością dzieł wybitnych modernistów, o której pisał Napierski, a „naiwnymi czytankami” z eseju Boya; jako taka – piszą redaktorzy – „jest jednocześnie w samym centrum (kanonu, kultury) i na obrzeżach; w tym samym momencie widoczna i niewidoczna (bo zależy od tego, kto i kiedy patrzy)”¹⁶. Ostatecznie więc tekst trzech redaktorów traktować można jako opis możliwych lektur antologizowanego materiału – lektur zorientowanych zarówno na literackie motywy, jak i na krytycznoliterackie dyskursy czy nawet na przemiany w refleksji tożsamościowej, choć ta ostatnia rysuje się w całym projekcie najmniej wyraziście.

¹⁴ I. Fik, *20 lat literatury polskiej (1918–1938)*, Kraków: Czytelnik 1939, s. 171.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ A. Amenta, T. Kaliściak, B. Warkocki, *Literatura przewrotna*, s. 22.

Przyjęte przez redaktorów cezury, wytyczające kolejne części zbioru, opierają się na historii politycznej. Oznacza to, że queerowa literatura z konieczności podporządkowana jest historiograficznym ustaleniom, w ramach których po 1989 roku mamy do czynienia z narracjami emancypacyjnymi i poszerzaniem się pojęcia płci (od płciowego binaryzmu do spektrum płci). Teksty zebrane w ostatniej, najobszerniejszej części reprezentują jednak zarówno otwarte identyfikacje tożsamości – gejowskiej, lesbijskiej, transpłciowej czy niebinarnej, jak i przedemancypacyjne kody poetyki niewyraźnego pożądanego, o przynależności do danej części (jak i o kolejności, które w jej ramach zajmuje tekst) niezmiennie decyduje bowiem chronologia (data publikacji). Materiał literacki ma więc działanie podwójne: z jednej strony zmusza do odsunięcia generalizującej tezy o uwolnieniu tożsamościowej ekspresji w potransformacyjnej literaturze, przechowującej przecież sporo chwytów „tajnego” kodowania; z drugiej jednakże skłania do zastanowienia się nad zasadnością reprodukcji historycznych cezur przy grupowaniu queerowej literatury. Z kilku jednak powodów (abstrahując od problemowych ścieżek wytyczonych we wstępie *Dezorientacji*) porządek antologiczny jest problematyczny.

Po pierwsze: nadane czterem częściom tytuły wyraźnie programują dominanty lekturowe tekstów, skutkiem czego można odnieść wrażenie, że literatura każdej z wydzielonych epok ma swoją queerową charakterystykę, sprowadzalną do wyodrębnionego w tytule hasła. A zatem na przykład, że do roku 1918 mamy głównie „sercem bliskich”, z kolei po 1989, gdy kończą się „barwy ochronne”, nastaje czas dyskursów jawności i bezpośredniości. To, rzecz jasna, zwodnicze uogólnienie, które komplikuje lektura samych tekstów, jednakże ich odbiór pozostaje pod wpływem tychże dominant, sugerujących opowieść o postępującej, tożsamościowej emancypacji.

Po drugie: jeśli o miejscu w antologii decyduje data publikacji pierwodruku, wyciąganie z nich wniosków o queerowym charakterze literatury danego czasu może być zawodne, tym bardziej gdy istnieje rozbieżność między doświadczeniem biograficznym a reprezentacją tekstualną, jak w przypadku nieemancypacyjnej biografii Józefa Czechowicza i jego otwarcie homoseksualnej twórczości. I nie jestem tu rzeczniczką ujednoznaczniania czy biograficznych rozliczeń egzystencji ponad literaturą, przeciwnie – sądzę, że uwypuklenie nieprzystawalności między strukturami uczuć kreślonych w tekstach, społeczno-politycznym horyzontem, który teksty te ramuje, a trajektoriami dyskursów emancypacyjnych, warte byłoby odnotowania we wstępie, by poluzować narzucające się w ramach czasowych podziałów myślenie o jednostajnej progresywności tożsamościowych emancypacji. To poluzowanie jest istotniejsze tym bardziej, że sama antologia odświeża grupowanie tekstów w ramach czasowych podziałów, których literacką zawartość rozpatrujemy w częściach właśnie, a przez to trudniej również, co zalecają sami redaktorzy, krzyżować ze sobą teksty ponad cezurami historycznymi.

I wreszcie po trzecie: zastanawiający jest dla mnie (niestematyzowany) gest przyjęcia ramy historycznej, z której cezurami mogłaby dyskutować queerowa historia literatury. Takie przetrącenie normatywnych cezur redakto- rzy wprowadzają, opisując we wstępie wewnętrzne podziały pola literackiego po 1989 roku. Najnowsza literatura queer ma więc swoje fale, ma cezury, ma w końcu swoje teksty i momenty założycielskie, które pozwalają wprowadzić do historii literatury inny, szczególnie porządek, różnicujący wewnętrznie literackie trzydziestolecie. To niezwykle inspirująca poznawczo propozycja, wychodząca od projektów artystycznych i z nich wyprowadzająca odmienne warianty porządkowania historii. Można zatem zapytać, ekstrapolując metodę z ostatniej, najnowszej części na całość zebranego materiału: jakie wydarzenia historyczne, społeczne, polityczne, kulturowe byłyby osią przeobrażeń literackich artykulacji queerowości? Czy włączenie innych cezur i nowych mitów założycielskich mogłoby wpłynąć nie tylko na porządek queerowej historii kanonu, ale i na podejście do samej narracji badań historycznoliterackich? Charakter tych pytań odbiega od przyjętego w antologii opisu literatury kategoriami tożsamościowymi. I choć same *Dezorientacje* są dowodem na ich skuteczność (przekonują, że istnieje polska literatura nieheteronormatywna), to jednocześnie zachęcają do poszerzenia czy nawet – przewyciężenia dominacji polityki tożsamości jako kluczowej (nie tylko dla literatury) strategii emancypacyjnej.

O korzyściach płynących z takiego poszerzenia przekonują interpretacje Katarzyny Czeczot, badaczki ofelizmu jako „języka sentymentalnej rewolucji w uczuciach, która wywraca na nice dotychczasowe podziały płci”¹⁷ i zarazem „konstelacji tropów kodującej społeczny przewrót”¹⁸. Sięgając do teorii queer, Czeczot rozczytuje między innymi wizerunek Mickiewiczowskiego Gustawa, wyglądającego (zgodnie z didaskaliami dramatu) „jak obłąkana wieśniaczka”¹⁹, co upodabnia go do wizerunków Ofelii z malarskich, teatralnych czy filmowych przedstawień, jednocześnie oddalając monolog bohatera od matrycy heteroseksualnego romansu i wzorców męskości, utrwalanych przez późniejsze inscenizacje. Bohater *Dziadów* kowieńsko-wileńskich jawi się w tej lekturze jako figura destabilizująca porządek płci, sięga bowiem po „ultrakobiece”, przerysowane sposoby ekspresji, stając się w konsekwencji „zjawiskiem pokrewnym praktykom drag”²⁰. Nie bez znaczenia jest również uwypuklane przez Czeczot nadwątlenie podziałów klasowych, do którego dochodzi, gdy zwrócimy uwagę na queerowe utożsamienie w poprzek – umiesz-

¹⁷ K. Czeczot, *Ofelizm. Romantyczne zawłaszczenia, feministyczne interwencje*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2016, s. 41. Za zwrócenie uwagi na tę publikację dziękuję dr Ewie Wojciechowskiej.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ *Ibidem*, s. 61.

²⁰ *Ibidem*, s. 69.

czenie w cudzej sytuacji. Przykład ten nie jest zarzutem do redaktorów *Dezorientacji*, że pominieli w swojej kolekcji istotny, potencjalnie transgenderowy fragment z narodowego kanonu – wobec tak szeroko zakrojonego projektu antologijnego wyliczanie braków utworów lub postaci jest czynnością tyleż tautologiczną, co przeciwnie skuteczną. Odwołanie do strategii lekturowej Katarzyny Czebot pozwala jednak uwypuklić, że potencjał queeru dla polskiej literatury tkwi nie tylko w katalogowaniu wątków nieheteronormatywności czy w dostrzeganiu nienormatywnej tożsamości seksualnej jako literackiego tematu. Oprócz pytań o to, kogo w polskiej literaturze reprezentuje queer i czego w niej dotyczy, warto bowiem, jak radziła w innym kontekście Justyna Jaworska, zadać pytanie: „jak queer działa?”²¹. Pytanie to wprawia w ruch kwestie z porządku społeczno-politycznego – problemy aspiracji klasowych i związanych z nimi reguł odgrywania heteronormatywnych wzorców, a w odniesieniu do literatury zwrot ku działaniu queeru otwiera pole dla namysłu nad estetycznymi artykulacjami tak norm kulturowych, jak i subwersywnych wobec nich metod twórczych.

Materiał zebrany w *Dezorientacjach* może jednak zachęcać do poszukiwania wielorako (np. estetycznie, politycznie, historycznie) zdeterminowanych uwarunkowań i przykładów literackiego queeru w działaniu. Może, bowiem wykonane przez Amentę, Kaliściaka i Warkockiego prace archiwalne i redakcyjne skutkują zbiorem świetnie opracowanych tekstów (poszerzonych także o imponujący spis lektur uzupełniających), pozwalających na każdorazowe, performatywne działanie literackiego queeru – jako przewrotności, emancypacji, demaskacji homofobicznego dyskursu, denaturalizacji heteronormy czy deklasacji estetycznych kanonów przedstawienia. Na wartość *Dezorientacji* można dzięki temu spojrzeć nie tylko od strony materiału literackiego i znaczenia tej antologii dla historii polskiej literatury. Równie istotny jest jej wkład w pole wiedzy rodzimych studiów queerowych, szczególnie zaś queerowego literaturoznawstwa. To ostatnie zyskało właśnie źródłowe podstawy dla wyprowadzania badawczej problematyki i słownika, którego dostarczają przedrukowane w antologii teksty krytycznoliterackie. Mając do dyspozycji niemal trzysta fragmentów tekstowych, możemy więc poszukiwać odpowiedzi na pytania o relacje między queerowością i historycznie zmiennymi biopolitykami; o geograficzne uwarunkowania literackich manifestacji tożsamości; o style literackiego oporu i sposoby pacyfikowania nienormatywności. Wraz z *Dezorientacjami* przekraczamy bowiem zarówno monopol literackiej heteronormy, jak i ujęcia dotychczas definiujące „polską literaturę queerową”

²¹ J. Jaworska, *Klir sultanski* w „*Dziewczynach do wzięcia*”, „Widok. Teorie i praktyki kultury wizualnej” 2014, nr 5, <https://www.pismowidok.org/pl/archiwum/2014/5-queer-obrazy/klir-sultanski> [dostęp: 4.08.2021].

jako przede wszystkim „homoerotyczną” czy „homotekstualną”²², rugując w ten sposób wiele tekstów reprezentujących wątki lesbijskie, transpłciowe lub niebinarne (jeśli zrównamy na chwilę queer z politykami tożsamości²³). I choć chętnie polemizuję z kilkoma zasadniczymi rozstrzygnięciami tej antologii, nie mam wątpliwości, że tak dla humanistyki akademickiej, jak dla jej społecznej istotności *Dezorientacje* są przedsięwzięciem niemożliwym do przecenienia.

Bibliografia

- Amenta A., Kaliściak T., Warkocki W., *Literatura przewrotna* [w:] *Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer*, red. A. Amenta, T. Kaliściak, B. Warkocki, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej 2021.
- Barłowski D., *Widmo „inności”*, „Znak” 2021, nr 793 (wydanie elektroniczne).
- Biseksualizm czy kapitalizm? Rozmawiają Kinga Dunin i Igor Stokfiszewski*, „Krytyka Polityczna” 2009, nr 19.
- Czczot K., *Ofelizm. Romantyczne zawłaszczenia, feministyczne interwencje*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2016.
- Fik I., *20 lat literatury polskiej (1918–1938)*, Kraków: Czytelnik 1939.
- Filipiak I., *Obszary odmienności. Rzecz o Marii Komornickiej*, Gdańsk: Słowo/Obraz Terytoria 2006.
- Jaworska J., *Klir sultański w „Dziewczynach do wzięcia”*, „Widok. Teorie i praktyki kultury wizualnej” 2014, nr 5, <https://www.pismowidok.org/pl/archiwum/2014/5-queer-obrazy/klir-sultanski> [dostęp: 4.08.2021].
- Kaliściak T., *Katastrofy odmieńców*, Katowice: Wydawnictwo UŚ 2011.
- Kaźmierczak Ł./Kuttig Ł., *Damy, rycerki, feministki, odmieńczynie. „Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer”*, „Stoner Polski”, <https://stonerpolski.pl/faza-biezaca-damy-rycerki-feministki-odmienicznynie-dezorientacje-antologia-polskiej-literatury-queer/> [dostęp: 4.08.2021].

²² Takie ujęcie proponował np. Piotr Sobolczyk, problematycznie zawężając polski queer literacki do wątków męskiego homoseksualizmu, zob. *idem, op.cit.*

²³ Choć nie jest to równanie fortanne, nie sposób bowiem potraktować *Dezorientacji* i zaprogramowanego przez nie ujęcia literatury queer jako synonimu literatury LGBTQA+. I to nie tylko dlatego, że sam queer jest ostatecznie krytyką tożsamości, lecz przede wszystkim ze względu na impas, w którym znajdziemy się, gdy zaczniemy rozliczać antologię z nieobecności lub niedoreprezentowania wątków związanych ze spektrum seksualności. Więcej o tych nieobecnościach pisało Łukasz Kaźmierczak/Łucja Kuttig w recenzji *Dezorientacji*, zob. *idem, Damy, rycerki, feministki, odmieńczynie. „Dezorientacje. Antologia polskiej literatury queer”*, „Stoner Polski”, <https://stonerpolski.pl/faza-biezaca-damy-rycerki-feministki-odmienicznynie-dezorientacje-antologia-polskiej-literatury-queer/> [dostęp: 4.08.2021].

- Kosofsky Sedgwick E., *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, New York: Columbia University Press 1985.
- Kosofsky Sedgwick E., *Epistemology of the Closet*, Berkeley–Los Angeles: University of California Press 1990.
- Lektury inności. Antologia*, red. M. Dąbrowski, R. Pruszczyński, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa 2007.
- Lektury płci. Polskie (kon)teksty*, red. M. Dąbrowski, Warszawa: Dom Wydawniczy Elipsa 2008.
- Lis R., *Macie swoich odmieńców*, „Polityka” 2021, nr 10.
- Mikołajczak M., *Męskie oko patrzy na lesbijkę... czyli lesbijka oczami autora widziwna*, „Młoda Humanistyka” 2019, nr 2, <http://www.humanistyka.com/index.php/MH/article/view/259/229> [dostęp: 4.08.2021].
- Mrozek W., *Autorzy tej książki powinni dostać medal od ministra Glišńskiego. Nie dostaną, bo to Polska 2021*, „Gazeta Wyborcza”, <https://wyborcza.pl/7,75410,26885589,autorzy-tej-ksiazki-powinni-dostac-medal-od-ministra-glinskiego.html> [dostęp: 4.08.2021].
- Nastulczyk T., Oczko P., *Tradycyjni” czy „nowocześni”? O metodologicznych dylematach współczesnych badaczy staropolszczyzny. Część druga: queer theory oraz gay and lesbian studies*, „Terminus” 2013, z. 3.
- Skucha M., *Z ukrycia*, „Dwutygodnik.com” 2021, <https://www.dwutygodnik.com/arttykul/9369-z-ukrycia.html> [dostęp: 4.08.2021].
- Sobolczyk P., *Queerowe subwersje. Polska literatura homotekstualna i zmiana społeczna*, Warszawa: Wydawnictwo IBL PAN 2015.
- Stepnowski A., *Homoeotyka i autocenzura. Nowe spojrzenie na wczesną twórczość poetycką Szmuela Jankewa Imbera*, „Studia Judaica” 2020, nr 1.
- Szcześniak M., *Queerowanie historii, czyli dlaczego współcześni geje nie są niczymi dziećmi*, „Teksty Drugie” 2012, nr 5.
- Warkocki B., *Homo niewiadomo. Polska proza wobec odmienności*, Warszawa: Wydawnictwo Sic! 2007.
- Warkocki B., Górecki P., Kaliściak T., *Dwumiejscowość*, „Czas Kultury” 2021, nr 8, <https://czaskultury.pl/arttykul/dwumiejscowosc/> [dostęp: 4.08.2021].